

МРНТИ16.21.31

Б.Момынова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ: ЕМЛЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Аннотация. Мақалада «Қазақ» газетіндегі орфографиялық және орфоэпиялық нормалардың ажыратылу принциптері айқындалып, ХХ ғасырдың басында қазақ жерінде жарық көрген «Қазақ» газетінің емлелік ерекшеліктері айқындалады. Емле ерекшеліктерін көрсету үшін «Қазақ» газетінен алынған мәтін үзінділері ұсынылды.

Сондай-ақ мақалада ХХ ғасырдың басында қалыптасқан квазиәліпбидің құрамына кірген әріптер мен олардың жазылу үлгілері талданады.

Тірек сөздер: жазу, емле, фразография, фонография, грамматология, графика, таңба, дауысты, дауыссыз дыбыстар, әліпби.

Б.Момынова

Главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
доктор филологических наук, профессор
Город Алматы, Казахстан

ГАЗЕТА «ҚАЗАҚ»: ОСОБЕННОСТИ ПРАВОПИСАНИЯ

Аннотация. В статье раскрываются принципы разделения орфографических и орфоэпических норм в газете «Қазақ», определяются особенности правописания газеты «Қазақ», изданной в начале ХХ века. Для того, чтобы показать особенности правописания, были представлены фрагменты текста из газеты «Қазақ».

В статье также анализируются буквы, особенности их правописания квази-алфавита, который использовался в начале ХХ века.

Ключевые слова: письмо, правописание, фразография, фонография, грамматология, графика, знак, гласные, согласные звуки, алфавит.

В. Момынова

Chief researcher of A.Baitursynuly Institute of Linguistics
Doctor of philological sciences, professor
Almaty, Kazakhstan

THE NEWSPAPER «KAZAKH»: ORTHOGRAPHIC PECULIARITIES

Annotation. The article reveals the principles of separation of orthographic and orthoepic norms in the “Kazakh” newspaper, defines the peculiarities of spelling of the “Kazakh” newspaper, published at the beginning of the ХХ century. In order to show the peculiarities of spelling, fragments of text from the newspaper “Kazakh” were presented.

The article also analyzes the letters, the peculiarities of their spelling of the quasi-alphabet, which was used at the beginning of the twentieth century.

Keywords: writing, orthography, phrasography, phonography, grammatology, graphics, character, vowels, consonants, alphabet.

Кез келген әлеуметтік ортада сол ортаның ауызша айтуы-сөйлеуі мен жазуында басшылыққа алатын екі норма болады, ол – орфографиялық және орфоэпиялық нормалар. Норма – қарама-қайшылықтары көп жалпытілдік категория. Жазуда норма қағаз сақталуы тиіс, жазып отырған адам мен сөйлеп тұрған адамның дігтемі екі түрлі болады, *жазуда тиімділікті сақтау үнемі жадта тұрса, сөйлеу кезінде этностық ерекше белгілер анық көрінеді екен*. Ежелгі дүниеден бермен адамзат тарихында жазулар жүйесі жасалды. Олар: пиктограмма, идеограмма (таңбалық жазу немесе бір таңбаның жеке бір сөзді білдіруі); буындық және дыбыстық жазу. Жазуды типтеудің енді бір принципіне сәйкес жазудың бес түрі аталады: «1) *фразография* – ең көне жазу түрі, символдық және таңбалар түрімен тұтас хабарламаларды жеткізу, бұл жазу кезінде хабарларламалар жеке сөздерге бөлінбейді. Ал таңбалар фразограммалар деп аталған; 2) *логография* – графикалық логограмма деп аталатын таңбалар жеке сөздерді жеткізу қызметін атқарады; 3) *морфемография* – логография негізінде пайда болған жазу түрі, графикалық таңбалармен морфеманы, яғни ең кіші мағыналық бөлшекті таңбалайды (морфемограммалар); 4) *силлабография*, немесе буындық жазу, мұндағы силлабограммалар жекелеген буындарды білдіреді; 5) *фонография (фонемография)*, дыбыстық жазу, фонеграммалар типтік дыбыс түрлері ретінде фонемаларды таңбалайтын графикаларды білдіреді. Грамматолог-теоретик И.Е.Гельб жазу эволюциясын мынадай кезеңдерге бөледі: жазу алдындағы дәуір, оған өте көне шартты таңбаларды қамтитын семасиография, пиктография және қарабайыр идеография жатқызылады; жазу дәуіріне фонография жатқызылады. Фонография әртүрмен көрінеді: а) сөз-буын жазу; б) буын жазу; в) әріптік жазу. Ал әріптік-дыбыстық жазу – дүние елдері үшін ыңғайлы жазу түрі. Бұл жазудың негізгі ерекшелігі таңбалар санының аздығында, бірақ дыбысты мейлінше дәл жеткізеді деп саналуында. Бұл жазу түрінде 20-дан 40-қа дейін таңбалар болады, бүгінгі күні бұл жазу «жеке фонема – жеке графема» принципінен көрінеді.

Қазақ жазуы тарихында арабнегізді ескі қазақ жазуы ертеректе пайдаланылды, мұсылмандықпен бірге енген бұл жазу квазиәліпбилік сипатты еді, өйткені онда дауыссыз дыбыстардың таңбалануына басымдық берілді, ол көбінесе **консонантты әліпби** деп аталады. Араб жазуы оңнан солға қарай жазылады, онда 28 таңба болды. Әрбір таңба бір дауыссыз дыбысқа арналған. Дауысты дыбыстарды әріптердің асты-үстінен жазылатын арнайы диакритикалық таңбалармен белгілеген. Мысал ретінде шағатай тілді жазбадан алынған мына сөздерді келтіруге болады: ملا میكای ایگی және бұл мысалдар әріптерден бөлек қосымша таңбалардың, мысалы **ﻻ** болғанын көрсетеді. Бұлар әріп таңбалардың үстіне орналасқан. Араб тіліндегі дауыстылар ұзын және қысқа болып бөлінетіндіктен, кейбір дауыссыз дыбыс таңбалары жазу кезінде созылыңқы дауыстыларды таңбалау мақсатында пайдаланылған. Қысқа дауыссыздар қосымша қаракаттар арқылы жазылған. Дауысты дыбыстардың қалай оқылуы көп ретте оқушының білімі мен түсінігіне байланысты болған-сынды. Ал «а», «и», «у» дауысты дыбыстарына мына сөздегідей حرکات жеке таңбалар арналған. Бірақ осы үш таңба өзге де ұқсас дыбыстарды таңбалауда да пайдаланылады, «а» к, г дауыссыздарымен тіркесіп келгенде немесе сөз ішінде аталған дыбыс бар сөздерде ә-ні таңбалады. Ал **ﻯ** әріпі «суқун» таңбасымен бірге мысалы, (بیت) [бейт сөзінде]

е-ні таңбалаған, «ы» анық естілетін дифтонг-буындарда жуан естілетін дауыссыз дыбыстармен келгенде «ы»-ны таңбалаған. Сондай-ақ дыбыс жуан естілетін дауыссыздар тіркесіп, «...и» дыбысы жуан естілетін дауыссыз дыбыстармен келіп, (мысалы, [тыфль сөзіндегідей] تيفل жекелеген сөздерде ط әрпі жуан естілетін дауыссыз «т»-ны таңбалайды. «У» дыбысы классикалық араб тілінде өзгеріссіз қолданылады, бірақ кейде диалектілік сөздерде «о»-ны таңбалаған. Осы 3 дауысты дыбыс белгіленімдерінен (харакат, сүкүн, фатха) бөлек олардың 3 айырым түрлері бар. Оларды «танвин» (تثوين) деп атайды. «Сүкүн»-нің үш түрі бар, бірі – дауыссыз дыбыстың жоғын білдіреді, «шадда» белгісі – дауыссыз дыбыстың қосарланып тұрғанын көрсетеді, «хамза» – екі дауысты дыбысты бір-бірінен ажыратады. Ескі араб графикасы неге көңілден шықпады? Ескі араб графикасының кемшіліктері ретінде өткен ғасыр басында қазақ зиялылары: бір дыбыстың сөздің басы, ортасы, аяғында бірнеше түрлі таңбалануын; оннан солға жазудың қиындығын; оңнан жазып келе жатып цифрларды солға қарай жазу қажеттілігін; нотаны араб қарпімен жазудың ыңғайсыздығын; болашақта техника мен ғылыми кітаптардың латын тілді болатындығын; араб алфавитінің шығыны көптігін, т.б. фактілерді келтірді және саяси себеп те болғаны белгілі. Осы кемшіліктер анығырақ байқау үшін ХУІІ-ХІІІ ғасырлардағы қазақ сұлтандарының Чиң патшалығына, әкімшіліктеріне, әртүрлі аймақтағы басқарушыларға жазған хаттарын қазақтың ескі мұралары ретінде алып, зерттеп, талдап, «қазақтың ескі жазба әдеби тілі» болған деген пікірді айтып жүрген Пекин Орталық ұлттар университетінің доценті Д.Әбділәшім ұлының кітабынан алынған үзінділерді келтіріп көрелік. Бұл үзінділердің шағатай жазуының және сол тұстардағы емлелік ерекшеліктерді көрсетуде көмегі тиеді:

ۋلى
جوڭگو ۋېدىنئىشى تارىخى مۇراعاتىندا ساقتالغان قازاقشا قۇجاتتار

Жұңго 1-тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар
122-бет

22-бет

ۋىڭ قانات قۇجات 9 (چىرگىلىكتى اكمىشلىككە)

Оң қанат құжат 9 (жергілікті әкімшілікке)

چيانلۇڭنىڭ 38-جىلى 7-ايدا (1773-جىلى 18-تامىزدان 15-قىركۇيەككە دەيىن) نە گىنارالى مالىمدەمە تۆرتتۇسىمەن بىرگە جولدانغان اېلىمىز ۋاڭنىڭ خاتى.

Чианлұңның 38-жылы 7-айда (1773 жылы 18-тамыздан 15-қыркүйекке дейін) Іле генералы мәлімдемесімен бірге жолданған Әбілпейіз уаңның хаты.

«Көшірме нұсқа» (микрофильм) 99:3414-3415 «Каталогқа кіргізілмеген»

Түпнұсқалық жазылуы қазіргі әліпбимен:

Ілені плб тұрған Жаң Жуң. Амбұндарға Абұлфайз уаңдың доғай салам. Сөз бұ ким, Жочы билә барған моламны Жочы сизгә билдирген икән, Ғұлжаға кіргізб сауда қылдырай деп. Йарлық қылған икәнсіз. Жочыны қайныға ібәрәйін деп, өз малымны молланы Жочыға керәклік ізсларны сода қыл деп ибәрдім. Йарлықғыңызны екі қылмай, саудасына иақшы қылдырыб ибәрсәңіз көңлүм әлбәттә ... Ошбұр. Бұ ибәрген кишиләримні Ғұлжаға кіркөзіп албатта-албатта иақшы саудасы қылдұрұу, мұлла, Мекәй екі кіші, екі қошчысы бірлә бұ төрт кіші. Бұ ибәрген мәлім төрт ат, иүз елік иылқы. Абұлфайз уаңдын Жаң Жұң, анбынға екі ат.

Мһөр Абұ ал-Файз Баһадур Сұлтан

Қазақшасы, қазіргі нормаға келтірілгені:

Ілені билеп тұрған генерал, амбандарға Әбілпейіз уаңнан дұғай сәлем. Айтпақшым мынау: Жошы өзімен бірге барған молдамды Құлжаға, кіргізіп

ахонды мфа байзидоф хкомт тарфинан мфт сайланған хбры блінді.

Өткен с снауға оңай.

Енді с өтді өкнчден файда жоқ. (М.Д. (4, №144, 1915 жл, сембе ауғост 8. 144 номр).

Айтылу нормасына сай немесе оқылуға сай кирилшеге түсірілген түрі:

Ай жармнан артқ татар дниаснда қайнаған мфтлк мсылесы чечлді. Петроград ахонды мфа байзидоф хкомт тарфинан мфт сайланған хбры блінді.

Өткен с снауға оңай.

Енді **ic** өтді өкнчден файда жоқ. (М.Д. (№144, 1915 жл, сембе ауғост 8. 144 номр).

Енді осы мәтінге сүйене отырып, таңбалық және кейбір емлелік ерекшеліктерге тоқталуға болады: «...Ы» – жазылған жерлерде бұл дыбыс кейде ы/і, кейде и/й, кейде бірінші және екінші буында сөз басында «е» болып, көбінесе сөздің соңында **ай, ей** буыны немесе «и» дыбысы келуге тиісті жерлерде «**аы**» буыны, «**еі**» түрінде жазылады немесе «и» орнына «ы» жазылған (егер сөз жуан болса), «**і**» жазылған (егер сөз жіңішке болса). Бірақ қазіргі кезде оқығанда **аы – ай, еі – ей** деп оқып жүргенін ескерту керек: бұл жердегі біздің мақсатымыз жазу мен оқудың немесе жазу мен айтылымның екі басқа дүние екеніне назар аударту. Қалай жазылса солай кирилшеге көшіруді мақсат тұтқандықтан, біз жоғарыдағы мәтінде түпнұсқалық жазылу тұлғатын сақтадық. Мысалы, **ноғаы** (соңында «...»ы жазылған, й деп оқылады), «.....» **қазақдаы** («...» сөз соңында ы жазылады, бірақ й деп оқылады) «.....» **оңайы** («...» ы жазылады, й болып оқылады) чғарғандаы, **үлескендеі** («...» ы, і жазылған, й болып оқылады), «...» **жаы** (ы жазылған, й деп оқылады), «...» **аы** (ы жазылады, бірақ й) болып оқылады. Ескерту керек: *бұл жазуда да қазіргі төтедегідей қысқа «й», ұзын «и» деген жоқ, қазіргі төтеде и/й-ға бір ғана таңба арналған, яғни бір «и» танылады және ол екі и/й-дің де орнына жүреді.*

1915 жылы «Қазақ» газетінде дауыссыз дыбыстарды таңбалаудағы ескі шағатай жазуының квазиәліпбилік сипаты, яғни таңба берілсе де дауыстылардың жазылмауы, ертеден келе жатқан ескі жазу дағдысының әлі де басымдығын байқатады. Нағыз квазиәліпбилік болмаса да, төте жазуда емле әсерінен квазиәліпбилік белгілер қалыптасқанын жоққа шығару қиын, себебі әр дыбыс бір таңбаға ие болды дегенмен, олар жазуда таңбасынан айрылған. Ал сөздің толық нұсқасы оқылған кездегі инерцияға байланысты болғаны сезіледі, сөйтіп барып, нәтижесінде сөйлем дұрыс оқылып отырған.

«Қазақ» газетінің өзге емлелік ерекшеліктері басқа мақалаларда таратылып айтылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Момынова Б. «Қазақ» газетіндегі қоғамдық-саяси лексика. – Алматы: Арыс, 1997. – 110 б.

[2] Момынова Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы. ҚР БжҒМ грифімен бекітілген. – Алматы: «Қазақ университеті», 2011. – 283 б.

[3] Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. – Москва: Восточная литература, 2002. – 296 б.

[4] «Қазақ» газеті, 1915 жыл, № 144.